

Sacred Place and Sacred Time in the Medieval Islamic Middle East: A Historical Perspective

Daniella Talmon-Heller

Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020, 228 pp.

מקום וזמן — שני ממדים שהמפגש ביניהם משמש מצע לחוויה האנושית על סוגיה — והקדושה שיוחסה להם במחשבה ובפולחן באסלאם בימי הביניים, עומדים במרכז ספרה המצוין של דניאלה טלמון-הלר. מה הופך מקום וזמן לקדושים? מתי מקום הופך לקדוש והיכן מתקדש הזמן? האם קדושת האחד תלויה בהכרח בקדושת האחר? הנושא רחב ומורכב, וטלמון-הלר, המודעת לכך היטב, אינה נרתעת מהמשימה. במבוא מרחיב הדעת נדרשת טלמון-הלר לאוניברסליות המאפיינת את ממדי המקום והזמן, מצביעה על מרכזיותם של שני הממדים במחשבה הדתית בכלל ומובילה את הקוראים אל ההקשר האסלאמי בפרט (עמ' 1-24). את הדיון שלאחר המבוא היא ממקדת בשני מקרי מבחן: מקום קבורת ראשו של חוסיין בן אבי טאלב (נכדו של הנביא מוחמד שנהרג בקרב פֶּרְפֶּלְאָא' בשנת 680/61) וחודש רִג'ב (החודש השביעי בלוח השנה המוסלמי). בחירתה של טלמון-הלר למקד את הדיון במקום ובחודש "פריפריאליים" נבעה לרבריה מההכרה בכך שדווקא שוליותם — לפחות בהשוואה לפֶּפְפָה במכה ולחודש הרִמַצ'אן, שהקונצנוס בעניינם התגבש מוקדם יחסית — עוררה דיון פורה, פולמוסי לעיתים, בשאלת קדושתם (עמ' 2). הערת פתיחה זו לא נותרת ללא כיסוי; היא מגובה בעיון ביקורתי במבחר עשיר של מקורות, ובהם כרוניקות היסטוריות, ספרות דתית בשבח זמנים ומקומות ובגנות קידושם, מדריכי פולחן ועלייה לרגל, יומני מסע, ספרות ליטורגית וכתובות (לתיאור כללי של קורפוס המקורות ראו עמ' 4-5). עיונה המעמיק בשני מקרי מבחן אלו מאפשר למחברת לזרות אור על קורות תפיסת קדושתם של המקום והזמן המסוימים הללו, וגם לנסוק מן המקרה הפרטי אל האוניברסלי, או בלשונה — מן "המיקרוסקופי" אל "המקרוסקופי" (ראו הערות הסיכום, עמ' 227-234).

אל לחלוקתו של הספר לשני חלקים עיקריים שעניינם מקום (עמ' 27-123) וזמן (עמ' 127-226) להטעותנו. לכל אורך דיונה במקום פקוחה עינה של טלמון-הלר לממד הזמן, ודיונה בזמן מתנהל תוך שיח גלוי ומובלע עם ממד המקום. בין היתר בא הדבר לידי ביטוי בעובדה ששני חלקי הספר מסודרים באופן כרונולוגי ושהדיון בממדי המקום והזמן נעשה בחתך היסטורי שמעצם טיבו הוא גם תלוי מקום: החל מהתקופה הקדם אסלאמית, דרך המאות הראשונות לאסלאם, התקופות הפֶּאטִמִית והֶאֱיוֹבִית וכלה בשלהי התקופה הממלוכית. רצף זה, אגב, מתובל בהצצות אל התקופה המודרנית (למשל בחלק I, פרק 11), בפרקי נספח קצרים (excursus),

המעשירים מאוד את תלם המחקר העיקרי, בתצלומים ובמפות. אין זה מפתיע אם כך שבסכמה את מסקנותיה טלמון-הלר מצביעה על קווי הדמיון שבין האופן שבו נתפסו באסלאם בימי הביניים ימים קדושים ומקומות קדושים (עמ' 227). התבוננותה באופנים שבהם הוגים מוסלמים תפסו את קדושת המקום וקדושת הזמן הביאה אותה למסקנה כי למרות הזיקה הברורה והעזה שבין השתיים הן נדונו על פי רוב בנפרד. כיוצא מן הכלל טלמון-הלר מציינת את המלומד החשוב אַבְן תִּימִיָה (מ' 1328/728) שהשווה בין קדושת המקום וקדושת הזמן (עמ' 227-228). בהצבתה במקום ספרה את קדושת המקום וקדושת הזמן זו לצד זו מאירה גם היא את היחסים בין השתיים, שעל אף היעדר הדיון הישיר בהם בהגות האסלאם, הם נוכחים, מרובדים ורבי-משמעות. הבחירה לעסוק במקום קבורת ראשו של חוסיין מעניינת לא רק בשל שוליותו ביחס לכעבה. יש לזכור – וטלמון-הלר זוכרת זאת היטב – כי הגרסאות השונות לסיפור מותו בקרב כרבלא, הפרשנויות שניתנו להן והמיתוסים שנרכזו בהן היו לאבני יסוד במחלוקת בין השיעה (על זרמיה השונים) והסונה. התחקותה של טלמון-הלר אחר מסעותיו במקום ובזמן של ראשו של חוסיין מכרבלא שבעיראק, לדמשק, לאשקלון ומשם לקהיר משמשת אם כן צוהר ייחודי אל המתח הבין-כיתתי בעולם האסלאם. היבט זה מעניין במיוחד בימיה של המדינה הפאטמית (909-1171) שקבעה את בירתה בקהיר. למרות שיעיותם (האַסְמַאעִלִית) של הפאטמים, טלמון-הלר אינה נחפזת למסקנות באשר למניעיהם בכל הנוגע למעמד מקום קבורתו של ראשו של חוסיין. בחינתה את השינוי ביחס הפאטמים למקום קבורת הראש – תחילה באשקלון (חלק I, פרק 4) ולאחר מכן, בעקבות כיבוש ערי החוף של ארץ ישראל על ידי הצלבנים ב-1099, בקהיר (חלק I, פרק 8) – הופכת לאספקלריה לקורותיה של המדינה הפאטמית: מאימפריה בצמיחה המקדשת את קבר ראשו של נכד הנביא מוחמד כמקום פולחן כלל אסלאמי אקומני בפריפריה, לאימפריה במאבק הישרדות המנכסת את שיירי גופתו של האימאם חוסיין לצרכיה הפוליטיים-כיתתיים במרכז בירתה. באופן דומה, דיונה של המחברת בהיבטי הפולחן השונים בחודש רג'ב בימי המדינה הפאטמית (חלק II, פרק 17) לוכד את המורכבות הרבגונית המאפיינת אותם והנעה לאורך שנות קיומה על הציר שבין הכיתתי (שיעי-אסמאעילי) לאוניברסלי (כלל אסלאמי). למרות העניין הרב שבניתוח שני מקרי המבחן הללו על ציר זה, משתמע ממנו כי עבור הפאטמים האסמאעילים מקום קבורת ראשו של חוסיין וטקסי חודש רג'ב היו כלים דתיים-פוליטיים שאליהם נוצקו תכנים כיתתיים או כלל-אסלאמיים במינון שנקבע בהתאם לנסיבות ההיסטוריות המשתנות. דומני כי תיאור זה חוטא לתפיסתם של השיעים – ובכלל זה האסמאעילים – את עצמם בראש ובראשונה כמוסלמים. לדעתי, עבורם לא מתקיימת הפרדה בין ייצוגיו השיעיים של אובייקט הפולחן (מקום או זמן) לייצוגיו הכלל-אסלאמיים, אלא מדובר במערכת אמונות וערכים הרמונית שיעית-אסלאמית.

ניתוח זה אף מתכתב עם סוגיה יסודית נוספת שמעסיקה את טלמון-הלר: שאלת היחס שבין המשכיות לחידוש בכל הנוגע לקדושתם של מקומות וזמנים. לדבריה, ידוע שהאסלאם אימץ מסורות קדומות המקדשות מקומות וזמנים. הכותבים המוסלמים מזהירים על כך באופן ישיר ועובדה זו לא נעלמה מעיניהם של חוקרי האסלאם

לדורותיהם. טלמון-הלר גורסת כי האתגר שבפניו ניצבים מי שברצונם להסביר את תהליך עיכולן של מסורות אלו אל עולם האסלאם, הוא להסביר את התהליך הזה לאורן של הנסיבות ההיסטוריות המשתנות תדיר (עמ' 4). במילים אחרות, אימוצה של מסורת קדם-אסלאמית בדבר קדושתו של מקום או של זמן, עיבודה או דחייתה הם במידה רבה שיקוף נאמן של הנסיבות היסטוריות בעת התרחשות התהליכים הללו. עיקרון זה, יש לציין, מוחל על ידי טלמון-הלר גם בעת בחינתם של שינויים פוליטיים-דתיים בתוך עולם האסלאם, למשל שינויים שהתחוללו בעת מעבר השליטה מידי השושלת הפאטמית השיעית לידיהן של שושלות סוניות (האיובים והממלוכים). בחינת שני מקרי המבחן המרכזיים בספר מזווית "ההמשכיות אל מול החידוש" מובילה את טלמון-הלר למחוזות מעניינים ואף מפתיעים. בעוד הרקע הקדם-אסלאמי לקדושתו של חודש רג'ב מוכר וידוע (חודש זה נמנה עם ארבעת החודשים הקדושים, אל-אֶשְׁהַר אל-חֶרַם, ראו חלק II, פרק 15), התקדימים הקדם-אסלאמיים לקדושתה של אשקלון מוכרים פחות. לא זה המקום לחשוף את כל הפרטים (קראו את הספר!), אך התעלומה סביב הבחירה באשקלון כמקום קבורה לראשו של חוסיין מתפוגגת לאור תחקירה המרתק של טלמון-הלר על מסורת בדבר מרטירים נוצרים ממצרים שראשם נערף ושנקברו באשקלון בראשית המאה ה-4 לסה"נ (חלק I, פרק 6).¹

מטבע הדברים, אין אפשרות לתאר במסגרת מצומצמת זו את מגוון ההיבטים שבהם עוסק הספר, אולם די בנכתב לעיל כדי להעיד על תרומתו המבורכת לחקר המחשבה והפולחן באסלאם בימי הביניים. הספר כתוב בשפה רהוטה, הקריאה בו קולחת והוא מבטיח ליוצאים לדרך מסע מרחיב אופקים ומאיר עיניים.

רועי וילוז'ני, אוניברסיטת חיפה

1 לעניין נסיבות יחוס קבורתו של ראש חוסיין באשקלון בתקופה הפאטמית, ראו גם את מאמרו של ירון פרידמן בגליון זה.